

УДК 340.15:321.1

І. М. Погрібний, С. Д. Сворак**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ІСТОРІОГРАФІЇ**

На основі аналізу широкого кола монографій та наукових публікацій українських та російських авторів – істориків держави та права висвітлено загальні та специфічні тенденції та погляди різних державницьких шкіл на процеси формування владних структур Київської Русі.

Історичну літературу зі становлення і розвитку владних інститутів Київської Русі зазначеної проблеми можна поділити на два напрямки. До першого належать праці, які висвітлюють загальні питання історичного розвитку всієї України за доби пізнього середньовіччя. У них розглядається широке коло питань, присвячених політичному, економічному та культурному життю Східної Європи, перш за все Наддніпрянщини, що допомагають визначити місце і роль Києва в тогочасних подіях. Сюди ж слід віднести різні розробки з теорії розвитку феодалізму означеної доби, дослідження з різних аспектів матеріальної та духовної культури.

До другого напрямку належать праці, що безпосередньо торкаються тих чи інших питань життя тогочасного суспільства, культури, економіки та ін. Специфіка наукової літератури цього напрямку полягає в тому, що в переважній більшості вона складається з невеличких за обсягом статей, присвячених окремим локальним питанням історії.

Актуальність нашого дослідження зумовлює і той факт, що сьогодні, на думку української дослідниці Р. Іванченко, деякі російські історики та політики розпочали боротьбу за «возз'єднання» української та російської історії. Як і в період самодержавної імперії вони зараховують ранньосередньовічну державність українців до державності Московського царства [1, с. 13], замовчуючи той факт, що Московський регіон від самого початку його входження до держави Київської Русі ніколи Руссю не називався [1, с. 14]. Не всі російські історики дотримувались офіційної концепції про те, що Київська Русь є безпосередньою складовою Російської історії. Так, відомий історик і археолог Б. Рибakov ще у 80-х рр. ХХ ст. стверджував, що слова «Русь», «руський» за часів Київської Русі стосувались не території Московського князівства, а території навколо Києва [2, с. 65].

Відомий історик радянської доби М. Тихомиров у своїх ранніх працях також стверджував, що назва «Русь» і «Руська земля» стосуються тільки Київщини [3, с. 66–67]. Велику увагу цій проблемі приділяв інший радянський історик А. Насонов [4].

Щодо самого терміна «Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь-Україна», то, на думку О. Моця, це суто «кабінетні» терміни. Учений зазначає, що сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь», а перші із вищеназваних термінів з'явилися на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду [5, с. 4]. У сучасній російській історіографії робляться спроби назвати першою столицею Русі Ладогу, а потім – Новгород Великий, а вже потім – Київ [6, с. 160; 7, с. 36; 8, с. 29]. З другої половини XIX ст. термін «Київська Русь» став популярним і в українській історіографії, яка розвивалася в гострій інтелектуальній полеміці з історіографією великоруською. Отже, цей термін бере початок не з першоджерел, а зі сторінок історичних праць імперської доби. Саме в цей період історіографія, вивільнившись від літературознавчих аспектів та аматорських підходів, перетворилася на серйозну науку, котра почала досліджувати важливі проблеми вітчизняної історії з методологічних, концептуальних позицій.

Вказуючи на саму появу назви «Русь», історик О. Моця зазначає, що інформації з цього приводу явно не достатньо, хоча більшість лінгвістів дотримується думки про її північне походження. Але поява назви і процес формування центральної частини країни зі столичним містом – це різні речі. Доречно повторити думку відомого вченого С. Юшкова: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав із презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?». Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і прагнули закріпити його за собою [9, с. 52].

На думку відомих фахівців із цієї проблематики, Київська Русь являла собою могутнє державно-політичне утворення, що зародилось у IX ст. у Середньому Подніпров'ї та існувало до середини XIII ст. [10].

Метою даної статті є аналіз історико-державницьких наукових публікацій у плані формування та трансформації поглядів як українських, так і російських історичних шкіл на проблему становлення та державницьких структур у східних слов'ян в умовах зародження та розвитку Київської Русі.

Дуже цікавим і дискусійним є питання започаткування варязької династії в Київській Русі. Так, літописні джерела повідомляють, що в кінці 60-х рр. IX ст. у Славії виникла досить напружена ситуація навколо незайнятого престолу. Тепер неможливо стверджувати, чи це було наслідком припинення місцевої династії, чи, можливо, державного перевороту, що привело до виникнення політичної кризи. Але дійти консенсусу ніяк не вдавалось. У «Повісті минулих літ» говориться: «І встав рід на рід, і були в них міжусобиці, і почали всі воювати» [11, с. 18]. Провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада. Аргументуючи цю тезу, академік НАН України П. Толочко в одній зі своїх наукових праць вказує, що князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя в місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілковито залежною від князівської влади [10, с. 209].

Слід наголосити, що міжкнязівські відносини мали не тільки союзний, а й васальський характер. Історики, зокрема, дійшли висновку, що основою васалітету було місництво, тобто право на земельний наділ, помістя. За право володіння землею васал потрапляв у залежність від свого сюзерена [12, с. 54]. Як стверджує М. Брайчевський, на Русі був застосований випробуваний у Європі метод подолання міжусобних війн – запрошення володаря десь із сторони, застосовуючи принцип «ні вашим, ні нашим» [13, с. 105].

Останніми роками зріс інтерес учених до досліджень проблематики владних інститутів середньовічних суспільств. Прикладом таких досліджень стали слугувати західноєвропейські країни. Напрацювання в цих напрямках ведуться і в Росії [14; 15].

Відомий український науковець М. Котляр стверджує, що вдосконалення методології досліджень, зокрема впровадження нових методик у поєднанні з підвищенням уваги до мікроісторичних процесів і явищ, дозволяють поступово формувати сучасний образ владних інститутів княжої доби, і, зокрема, княжого двору, у якому зосереджувались усі сторони життя середньовічного суспільства [16, с. 51]. За М. Грушевським, «діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики і управи». Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити воєнний похід... Він видавав закони, розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію [17, с. 224–226]. Це дозволяє стверджувати, що всі важливі питання Київської Русі вирішувались саме в кня-

зівському дворі. Щодо складу та феномена великокнязівського двору, то цими проблемами цікавляться такі провідні науковці сучасності, як В. Ричка [18] та М. Котляр [16]. Так, наприклад, М. Котляр стверджує, що дружина – це не тільки давньоруське явище, а її аналогом у середньовічній Європі є лицарі. Їх так само, як і дружинників, було небагато, а їхня верхівка становила найближче коло сюзерена [16, с. 55].

Серед складових княжого двору чи не найважливішою складовою є дружина князя. Як наголошував О. Пресняков, вона (тобто дружина) була «приватноправовим, особистим союзом, заснованим на спільності вогнища і хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального устрою народної громади в особливе самодостатнє ціле» [19, с. 190]. Особливо багато праць, присвячених дружині як інституту, що був властивий суспільству доби феодалізму, є в А. Горського [20]. Щодо спроби окреслити хронологічні рамки існування княжого двору в літописах та інших писемних пам'ятках термінів «двір» та «дворяни», то відома тільки одна така спроба – стаття В. Назарова [21, с. 104].

Склад та структуру княжого двору висвітлює у своїй статті В. Ричка. Історик услід за літописами розрізняє існування в найближчому оточенні київського князя кількох осіб, які виконували при його дворі певні службові функції – «кормилець», «кормилець і воєвода» [18, с. 4]. Про ще одних осіб – «милоstinиків», які відповідали посаді міністрів Західної Європи, ідеться в праці М. Тихомирова [22, с. 235]. Дружина була не тільки військом, а й допомагала в буденних клопотах. Перед дружиною складали звіт послы Володимира Святославича, які мали розглянути переваги та недоліки різних релігій. Обдарування князем Володимиром богатирів під час бенкетування є незмінною складовою билинного епосу [23, с. 129–248]. А сам інститут дарування досліджував А. Гуревич [24, с. 129–134]. І. Данилевський уважав, що чим більше роздоровувалося багатство можновладцями, тим вищим ставав їх престиж. Одночасно вище названий науковець стверджує, що встановлювались відносини особистої залежності того, хто отримував подарунок, від того, хто його зробив [25, с. 122].

Крім дружини, до складу найближчого оточення належали ще й згадувані в літописних джерелах «старці градські». На думку В. Мавродіна та І. Фроянова, «старці градські» – це суспільний інститут, це племінна знать, яка займалась цивільними справами, чим відрізнялись від дружинників. А своє найменування «градські» вони отримали через постійне перебування у градах [26, с. 32]. Очевидно, цей термін мав літературне походження [27, с. 101–103]. Історики минулого доводили, що вже в

епоху Володимира при князі сформувалась особлива установа, яку вони називали боярською думою. В. Ключевський уважав, що в X ст. до складу цієї думи входили бояри, єпископи, старці градські, а В. Сергєєвич під думою розумів не інституцію, а сам акт думання – раду князя з людьми [28, с. 13–28; 29, с. 387].

Натомість М. Грушевський піддавав жорсткій критиці цей погляд, стверджуючи, що дума була не тільки актом, а й інститутом, невід'ємним елементом княжої управи, і нарада велась не з тим, кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важливих князівських справах [30, с. 228].

Заперечуючи існування в Київській Русі боярської думи як особливої інституції, С. Юшков наголошував на тому, що князеві не потрібно було створювати якусь особливу надбудову, оскільки він постійно радився з дружиною [9, с. 244]. Цей погляд було підтримано і розвинено сучасною історичною наукою. Зокрема, А. Горський на основі комплексного аналізу свідчень писемних джерел про князівську раду дійшов висновку, згідно з яким рада при князеві в Київській Русі X–XII ст. не є установою з якоюсь чітко організованою структурою – це, як правило, нарада князя з усіма своїми дружинниками. Історик вважає, що, швидше за все, у X ст. склад ради був досить широким, а пізніше склад ради став обмеженим і включав тільки верхівку дружини [20, с. 63].

Надзвичайно активно сьогодні досліджується така проблематика, як органи влади в Київській Русі.

Дискусійним виглядає питання виокремлення органів верховної влади на Русі. Так, дослідник В. Єрмолаєв у своїй статті стверджує, що перші дослідники державного ладу і права Київської Русі – В. Сергєєвич, М. Володимирський-Буданов, В. Алексєєв, М. Довнар-Запольський, М. Дьяконов та ін. – виділяли три органи верховної влади князя – князя, боярську думу і віче [31, с. 45]. Історики українського права С. Дністрянський, Р. Лашенко, М. Чубатий також визначали владу віче як верховну. Російські історики держави і права вважають, що безпосередню активність віче мало тільки в Новгороді [32, с. 62].

Сучасні дослідники історії вітчизняного парламентаризму розійшлися у думках: частина дослідників вважає віче і боярську думу органами народовладдя і представницької влади в Русі [33, с. 98; 34, с. 10; 35, с. 7; 36, с. 183; 37, с. 42–43], інші – «такий інститут, як віче, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури», головними функціями його були комплектування народних ополчень та обрання військових ватажків [38, с. 10].

Один із перших дослідників історії віче в Київській Русі професор права В. Сергєєвич ще у XIX ст. доводив, що віче і князь – два однакових суттєвих елементи давньоруського суспільного буття [39]. Відомий історик права М. Володимирський-Буданов, на відміну від В. Сергєєвича, виділяв три органи влади – князь, боярська дума і віче [40, с. 73–74]. Наступні дослідники поділяли точку зору як В. Сергєєвича, так і М. Володимирського-Буданова [41, с. 38; 42, с. 5; 43, с. 116]. Більше того, М. Довнар-Запольський уважав, що як носій верховної влади в державі віче мало таке значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [42, с. 5]. Таким чином, єдності істориків щодо складових державного ладу в минулому не було. Слідом за М. Костомаровим [44, с. 5] історики українського права Р. Лашенко, С. Дністрянський, С. Чубатий, С. Федорів вирізняли давню українську державу серед європейських саме за ознакою народоправства і визначали владу віче як верховну [45, с. 148–151; 46, с. 55–61; 47, с. 98–99; 48, с. 59–60]. Так Р. Лашенко вважав, що «віче було зверхнім народним органом влади, ... у ньому відбилася верховна воля народу». С. Дністрянський вважав, що Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віче княжої доби, коли функціонування останнього надавало правління київських князів найбільш демократичного характеру. Менш категорично висловлював свою думку М. Грушевський: «У моменти поважливі віче виступало як справжній суверен» [49, с. 111].

В умовах київської централізації віче залишалось у ролі надзвичайного органу, і тільки із занепадом централізованої держави, вважає вчений, починає знову прокидатись політична самоуправа [29, с. 210].

Є. Єрмолаєв робить наступний висновок: «Із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилось на збори громадян, у яких вирішальну роль відігравали «старці градські», бояри, представники духовенства, купці. У IX–X ст. віче складалось, як правило, князем перед початком воєнних дій, під час облоги міста, з питань податкової політики, інколи на знак протесту проти політики князя» [31, с. 55].

Поняття «Руська земля» («Русь») нерозривно пов'язане з терміном «отчина», тому що члени дому Ярославичів, принаймні ті, що прагнули заволодіти південною Руською землею, відстоювали своє право на неї як на свою «отчину», часом додаючи до неї ще й поняття «дедини». При тому поняття «отчина» зовсім не одвічне в літописі. За спостереженнями М. Котляра, у значенні спадкового княжого володіння воно з'являється в «Повісті временних літ» лише під 1097 р. у розповіді про рішення знамени-

того Любецького з'їзду про розподіл земель у державі: «Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [удіа]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [удіа]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовль – Василькові» [50, с. 146].

Більшість істориків минулого вважали, що «ряд» Ярослава був звернений у минуле і покликаний закріпити існуючі тоді родово-патріархальні відносини в суспільстві [9, с. 230; 19, с. 36]. Така думка старої історіографії дожила до наших днів. Наприклад, О. В. Назаренко писав, що «ряд» 1054 р. укладається в рамки родового сюзеренітету Рюриковичів над Руссю, тобто збереження існуючого порядку речей [51, с. 154]. Проте ще на початку ХХ ст. В. Ключевський зовсім інакше оцінив внесок «ряду» 1054 р. у розвиток давньоруського суспільства. Він обґрунтував думку, згідно з якою порядок успадкування київського та інших визначних столів бере початок від цього заповіту будівника Давньоруської держави. Згідно з його переконанням, «ряд» установив і принцип старшинства («старейшинства») поміж князями [52, с. 183–184]. У «Курсі російської історії» В. Ключевського проглядає важлива думка, що відносини сюзеренітету-васалітету в родині Рюриковичів засновані заповітом Ярослава.

Проблема зародження і поширення системи сюзеренітету-васалітету на Русі привертала увагу істориків здебільшого в другій половині ХХ ст. Раніше її або не вивчали в конкретно-хронологічному плані, або вважали, що вона властива відносинам у середовищі панівного класу мало не з часу виникнення державності. С. Юшков уважав, що така норма в стосунках серед Рюриковичів існувала ще в Х і навіть у ІХ ст. Правда, він обмовився, сказавши, що «виникнення васалітету розвиненого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава» [9, с. 228].

На думку О. Толочка, відповідь на питання, коли на Русі встановилися відносини, що ґрунтувалися на засадах сюзеренітету-васалітету, дав сам літописець у розповіді про останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається при тому на відому цитату з «Повісті минулих літ». Саме за Всеволода, уважає дослідник, народилося поняття волості як умовного «держання», бенефіція, які роздавалися тоді лише київським государем [53, с. 34–35].

Схожу позицію займав свого часу Л. Черепнін. Він дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом і базувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету-васалітету [54]. Цю думку він розвинув у пізнішій праці.

Учений уважав, що своїм заповітом Ярослав зобов'язав своїх наступників жити у злагоді, фундаментом якої мали бути принципи феодальної ієрархії. Старший син Ярослава, котрому він заповів київський стіл, ставав по смерті батька старішим для братів як за спорідненістю, так і за місцем на «сходах» феодальної ієрархії. Така система, думав Ярослав, гарантувала внутрішню цілісність держави [55, с. 360].

Однак конкретно розглядаючи в тільки-но згаданій статті феодально-ієрархічну структуру держави Ярославичів, Л. Черепнін будує дослідження на більш пізньому літописному матеріалі (XII–XIII ст.) [55, с. 369–378]. Це зрозуміло, оскільки міжкнязівські стосунки XI – початку XII ст. набагато скромніше відбиті в джерелах.

Оригінальні і навіть парадоксальні думки щодо заповіту Ярослава висловив А. Поппе. Він вважає, що «ряд» 1054 р. потрапив до літопису у формі переосмислення управління Всеволода і був викладений на папері лише за Володимира Мономаха. А. Поппе вважає, що після смерті в 1052 р. старшого сина Володимира Ярослав чітко зрозумів, що жодному з його синів не втримати влади на Русі. Звідси його рішення розділити країну поміж трьома старшими братами, наділивши їх загальною відповідальністю за політичний порядок у державі. Тому триумфірат Ярославичів не був вигадкою государя в час слабкості чи союзом для подолання незгод і чвар, а державним механізмом, створеним самим Ярославом [56, с. 66–67]. Як нам видається, ця думка А. Поппе виходить із постулату про надзвичайну державну мудрість Ярослава і складність політичної ситуації, що склалася на Русі після смерті старого государя. Адже «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив розділу Русі між Ярославичами, у ньому йшлося швидше про колективну владу Ярославичів у державі.

Своєрідним винятком із сучасної російської історіографії є праця російського історика О. Міллера, де він не тільки не заперечує існування одноосібного історичного українського народу. Українська ідея, зазначає він, «відбирала в російській не просто частину національної території, але й Київ – «матір городів руських». Звідси випливає висновок, що боротьба російського уряду проти відродження української ідеї, а значить і державності, то була боротьба за збереження Російської імперії та її територіальної цілісності [57, с. 39].

Більшість українських істориків сьогодні цілком поділяють думку, що офіційна теорія давньоруської народності не витримує жодної критики [58, с. 39]. Звучать і голоси російських учених, що рішуче заперечують тотожність Московської держави і Київської Русі [59].

Ще одна цікава праця сучасного російського історика А. Кардibaєва «Золотая Орда: место встречи тюрков и славян» прямо вказує, що Російська імперія виросла не на історичних традиціях Київської Русі, а на «основі культурної спадщини візантійської цивілізації», але ще в більшій мірі основою державницьких російських традицій стала «спадщина Золотої Орди в галузі воєнної організації, фінансової системи, посольського звичаю і протокольної традиції державницьких концепцій» [60, с. 25–33]. І справді, саме східна форма деспотичного самовладдя і централізм державного управління були прийняті Московським царством від епохи Золотої Орди і Туреччини.

Найвиразніша відповідь на різні імперські зазіхання щодо історичної спадщини Київської Русі прозвучала в статті російського історика Е. Ільїної «Читаючи «Велесову книгу». Авторка пише: «Ми, росіяни, російська імперська сила, приєднали Україну, і ось уже четверте століття тримаємось за неї, випомповуючи з неї всі національні цінності українського народу. Розграбували українську історію, витоптали, перетворили її в пустелю. Та одночасно спустошили й свою власну історію» [61]. Але цей чесний і мужній голос сучасного російського історика, як і голоси деяких інших російських дослідників, поки що тоне в хорі шовіністичних концепцій російських публіцистів та політиків і не є провідним в оцінці минулого й тієї величавої державницької історії, що була створена працею, духом творчості, зброєю та мудрістю славних пращурів українського народу.

Тому неупереджене й об'єктивне вивчення ранньої історії Київської Русі нині набуває великого актуального й політичного звучання, а разом з тим має й загальнокультурне та світоглядно-державницьке значення.

Отже, однією з провідних тенденцій політичного розвитку Давньоруської держави, становлення та еволюції її політичної системи було те, що конфігурація влади у Київській Русі поєднувала в собі монархічну, аристократичну, демократичну й теократичну моделі управління, які водночас конкурували між собою. Саме баланс різних напрямів та гілок політичної влади забезпечував єдність і цілісність цієї держави, її внутрішню стабільність на довготривалому відрізку історичного часу існування Київської Русі. На наш погляд, об'єктивне всебічне вивчення історичного досвіду Київської держави має і науково-пізнавальний сенс, і практичне значення для подолання розбалансованості та деструктивних тенденцій у діяльності суб'єктів новітньої політичної системи України.

Список літератури: 1. Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Р. Іванченко. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2007. – 376 с.
2. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков

- М. : Наука, 1982. – 599 с. **3.** Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» / М. Н. Тихомиров // Советская этнография. – 1947. – № VI–VII. – С. 60–80. **4.** Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов ; отв. ред. В. К. Яценский. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с. **5.** Моця О. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О. Моця // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 4–19. **6.** Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К : ТОВ. УВПК «ЕксОБ», 2005. – 632 с. **7.** Кирпичников А. Рюрик пришёл с Ладоги / А. Кирпичников // Родина. – 2001. – № 1–2. – С. 33–36. **8.** Кузьмин С. Петергоф для Рюрика / С. Кузьмин, А. Волковицкий // Родина. – 2003. – № 8. – С. 26–29. **9.** Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К. : Наук. думка, 1992. – 352 с. **10.** Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с. **11.** Повесть временных лет. Текст и перевод : в 2 ч. / подгот. текста Д. С. Лихачева ; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. I. – 668 с. **12.** Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси / В. Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М. : Наука, 1965. – С. 11–76. **13.** Брайчевський М. Ю. Твори. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / М. Ю. Брайчевський ; упоряд., передмова, наук. редагування і анотація, іменний покажчик Ю. Кухарчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 720 с. **14.** Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда / под ред. Н. А. Хачатурян. – Вып. 1. – М. ; СПб. : Алетей, 2001. – 352 с. **15.** Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. Теория. Символика. Церемониал : монография / под ред. Н. А. Хачатурян. – М. : Наука, 2004. – 540 с. **16.** Котляр М. Ф. Феномен княжого двору на Русі / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 51–64. **17.** Грушевський М. Історія України-Руси : в 10 т., 12 кн. / М. Грушевський. – 2-ге вид. – Л., 1905. – Т. 3. – 588 с. **18.** Ричка В. М. Про склад та структуру великокнязівського двору середньовічного Києва / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 4–16. **19.** Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков. – М. : Наука, 1993. – 635 с. **20.** Горский А. А. Древнерусская дружина / А. А. Горский. – М. : Прометей, 1989. – 122 с. **21.** Назаров В. Д. «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северновосточного летописания (XII–XIV вв.) / В. Д. Назаров // Восточная Европа в древности и средневековье. – М. : Наука, 1978. – С. 104–123. **22.** Тихомиров М. Н. Древняя Русь / М. Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1975. – 429 с. **23.** Липец А. Я. Эпос и Древняя Русь / А. Я. Липец. – М. : Наука, 1969. – 302 с. **24.** Гуревич А. Я. Дары. Обмен дарами / А. Я. Гуревич // Словарь средневековой культуры / отв. ред. А. Я. Гуревич. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 129–134. **25.** Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (XI–XII вв.) : курс лекций : учеб. пособие для студ. вузов / И. Н. Данилевский. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 399 с. **26.** Мавродин В. В. «Старцы градские» на Руси X в. / В. В. Мавродин, И. Я. Фроянов // Культура средневековой Руси : сб. ст., посв. 70-летию М. К. Каргера. – Л. : Наука, 1974. – С. 29–33. **27.** Завадская С. В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси / С. В. Завадская // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения : чтения памяти В. Т. Пашуто. – М., 1978. – С. 101–103. **28.** Ключевский В. О. Боярская

дума в Древней Руси / В. О. Ключевский. – П. : Наркомпрос, 1919. – 543 с.

29. Сергеевич В. Русские юридические древности : [в 2 т.] / В. Сергеевич. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. – Т. 1. – 555 с. **30.** Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1993. – 592 с. **31.** Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) / В. Єрмолаєв // Вісн. акад. правових наук України. – 2002. – № 4. – С. 45–55. **32.** История отечественного государства и права : в 2 ч. : учеб. для студ. вузов / авт. кол.: Л. В. Дюков, Ю. А. Егоров, В. С. Кульчицкий [и др.] ; под. ред. О. И. Чистякова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2000. – 430 с. **33.** Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с. **34.** Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Л. : Центр Європи, 1995. – 245 с. **35.** Власть народа: украинский парламентаризм: от Вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – № 1–2 (3–4). – С. 7. **36.** Федоренко Г. О. Передісторія українського парламентаризму / Г. О. Федоренко // Державно-правова форма в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (листоп. 1997 р.). – К., 1997. – С. 183–184. **37.** Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні : На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – К. : Абрис, 2000. – 414 с. **38.** Журавський В. С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» та 12.00.02 «Конституційне право» / В. С. Журавський. – О., 2001. – 36 с. **39.** Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В. И. Сергеевич. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1867. – 414 с. **40.** Владимирский-Буданов Ф. Обзор истории русского права / Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 639 с. **41.** Алексеев В. Народовластие в Древней Руси / В. Алексеев. – Ростов н/Д : Тип. товарищества «Донская речь», 1904. – 70 с. **42.** Довнар-Запольський М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь / М. В. Довнар-Запольський. – М. : Изд-во Товарищества И. Д. Сытина, 1906. – 64 с. **43.** Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. Дьяконов. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб. : Изд. Юрид. книжн. склада «Право», 1912. – 489 с. **44.** Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : в 12 т. / Н. И. Костомаров. – СПб. : Типография товарищества «Общественная Польза», 1886. – Т. 7, ч. II: Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова, Вятки). – 419 с. **45.** Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – 402 с. **46.** Чубатий М. Огляд історії Українського народу: історія джерел та державного права / М. Чубатий ; за ред. В. Іваненко. – К. : Ноосфера, 1994. – 321 с. **47.** Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с. **48.** Федорів С. Вічова спадщина стародавньої Русі / С. Федорів // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 47–73. **49.** Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевський ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолія ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 320 с. **50.** Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с. **51.** Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью / А. В. Назаренко // Древнейшие государства на территории СССР : материалы

исследования. – М. : Наука, 1986. – С. 149–157. **52.** Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. 1: Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1987. – 432 с. **53.** Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с. **54.** Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда / Л. В. Черепнин // Древнерусское государство и его международное значение. – М. : Наука, 1965. – С. 128–278. **55.** Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – Вып. 89. – 1972. – С. 353–408. **56.** Поппэ А. О зарождении культа св. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях / А. Поппэ // *Russia medievialis*. – Т. VIII, 1. – Munchen, 1995. – С. 19–68. **57.** Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (II пол. XIX ст.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с. **58.** Борисенко В. Й. Утворення Праукраїнської держави (До постановки проблеми) // Наукові записки. Історичні науки / В. Й. Борисенко. – К. : Науковий світ, 2000. – Вип. XXXV. – С. 38–48. **59.** Бушков А. Россия, которой не было – 2. Русская Атлантида / А. Бушков, А. Буровский. – Красноярск : Бонус ; М. : Олма-Пресс, 2003. – 331 с. **60.** Кардыбаев А. Ш. Золотая Орда: место встречи тюрков и славян / А. Ш. Кардыбаев // *DA – diyalog avrasya* : ежеквартальный международный культурно-интеллектуальный журнал. – 2003. – № 8. – С. 27–28. **61.** Ільїна Е. Читаючи «Велесову книгу» / Е. Ільїна // Літературна Україна. – 1990. – 27 вересня.

Надійшла до редколегії 10.09.2010

На основе анализа широкого круга монографий и научных публикаций украинских и русских авторов – историков государства и права раскрыты общие и специфические тенденции и взгляды разных исторических школ на процессы формирования властных структур Киевской Руси.

Analyzing a wide range of monographs and scientific publications of Ukrainian and Russian historians of state and law, general and specific tendencies and views of various schools on formation process of power bodies in Kievan Rus are disclosed.